

TÜRKİYE'DE SANAYİLEŞME VE İSTİHDAM (1965-1985)

Prof. Dr. Cihan DURA

Gelişmekte olan ülkelerde sanayileşmeden; başlıca, gelir seviyesini yükseltmesi, kendi-kendini sürdürür bir büyüme potansiyeli yaratması, sektörel bağlantıları arttırarak piyasaları genişletmesi, diğer kesimlerde olduğundan daha verimli istihdam alanları açması gibi pekçok şey beklenmiştir. Bunlardan "fazla işgücüne istihdam yaratma" umudu, "tarımla sanayi arasındaki öncelik" tartışmasında sanayi lehine ileri sürülen kanıtların başlıcaları arasında yer alır: Az gelişmiş ülkelerde (AGÜ) tarım sektörünü rasyonelleştirme süreci, tarımsal işgücününün bir kısmının tarımdışı sektöre aktarılması zorunluluğunu doğurur. Bundan başka üçüncü sektörde (hizmetlerde) çalışan, ancak prodüktif olmayan pek çok insan vardır. Bu şartlar altında, hem mevcut işsiz kitlesine hem de emek piyasasına girecek olanlara, yalnız sanayileşmedir ki verimli iş alanları açabilirdi.

Ne var ki sanayileşmenin yoksul ülkelerin gelişme sürecinde oynadığı rol, 1960'lardan itibaren, başka yönlerden olduğu gibi istihdam bakımından da tartışma konusu olmaya başlamıştır: Sanayileşmenin en ateşli taraftarları bile 1960'ların ilk yarısından itibaren bir hayâl kırıklığına uğramış görünüyordu. Ekonominin dinamik sektörü, tatmin edici bir hızla yeni iş alanları açamıyor; tarımdan taşıp gelen işgücü fazlasını yeterince massedemiyordu.

Bu genel bağlam içinde, dünyadaki gelişme "patern"ine uygun olarak en az 1960'lardan beri belli bir sanayileşme süreci içinde bulunan Türkiye'de, sanayi sektörünün istihdam probleminin çözümüne katkısı acaba ne olmuştur? Bu katkının günümüzdeki derecesi nedir? Sanayileşmenin istihdam yaratma potansiyeli gelecekte nasıl bir seyir izleyebilir? Bu makalede konuya ilişkin başlıca teorik görüş ve "tecrübî kanıtlar"ı özetledikten sonra, bu soruları cevaplandırmaya çalışacağız.

I. SANAYİLEŞMENİN DOĞRUDAN İSTİHDAM KATKISI: TEORİ

Modern gelişme iktisadı, gelişme sürecinde yapısal değişmelerin oynadığı rolü kesin bir şekilde ispatlamış bulunmaktadır. W.A. Lewis, G.

Ranis ve J.C. Fei, D. Jorgenson ve başka pekçok ekonomistin teorik eserlerinde; ekonomik gelişme bakımından, tarımdan sanayi sektörüne başta işgücü olmak üzere kaynak transferine atfedilen hayati rol açıkça görünür. Öte yandan S. Kuznets, H.B. Chenery ve L. Taylor, D. Turnham, H.B. Chenery ve M. Syrquin tarafından yapılan tecrübî etüdler de bu görüşü destekleyici sonuçlar vermiştir.

W.A. Lewis'e göre gerek sanayileşmenin gerekse istihdam seviyesinin yükseltilmesi, tarım kesimindeki işgücü fazlasının gelişen modern sektöre transfer edilmesine bağlıdır. Emek transferi mekanizmasının işlemesi, A. Lewis'e göre aktarılan işçiye ödenecek ücretin "en az geçim seviyesi"-nin biraz üzerinde olmasına; M.P. Todaro'ya göre "kentsel gelir-kırsal gelir farkı"nın varlığına bağlıdır. Ancak bunun yanısıra, ekonominin sermaye birikimi hızlanmalı, sanayide emek kullanımını ve emek produktivitesini arttırıcı ilerlemeler sağlanmalı; tarımsal produktivite de yükseltilerek tarımsal ürün fiyatlarının artması mümkün olduğu kadar geciktirilmelidir. Lewis'in modeli, bilindiği gibi, diğer bazı iktisatçılar tarafından çeşitli yönlerden eleştirilmiştir.¹

Yukardaki kısa açıklamadan anlaşılıyor ki, eğer bir ülke iktisaden gelişiyorsa, buna paralel olarak, iktisadî kaynakların da —bu arada işgücünün de— produktivitesi düşük olan tarım sektöründen, produktivitesi yüksek olan tarım-dışı faaliyetlere transfer olması gerekir. Bir gelişme "patern"i olarak nitelenen bu eğilim, pekçok tecrübî etüd tarafından doğrulanmış bulunmaktadır. Bu etüdler (S. Kuznets, H.B. Chenery ve L. Taylor), tarım-dışı sektörün üretim ve istihdam payını tarım aleyhine genişletmesi bakımından, ülkeler arasında belirgin bir "tek-düzelilik" (uniformity) bulunduğunu; emek transferinin gelişmenin ilk aşamalarında çok daha yoğun olma eğilimi gösterdiğini ortaya koymuştur.²

Y. Sabolo kişi başına gelir arttıkça üretimde belirli bir düzen içinde meydana gelen değişimi (H.B. Chenery'nin gelişme paterni modelini), 41 ülkenin 1960 yılı verilerini kullanarak ayrıca sektörel istihdam bakımından sınılamaya tabi tutmuştur. Bu amaçla Chenery'nin sektörel üretim dağılımı fonksiyonunu, istihdamın sektörel dağılımına uygulanacak şekilde, yeniden formüle etmiştir³. Y. Sabolo'nun, sektörel istihdamın toplam nü-

¹ Bkz. S. DEMİRDÖĞEN, "A Summary of the Current State of Thought about the Role of Agriculture in Economic Development: A Preliminary Analysis," Bursa Ün. İİBF Dergisi, S. 2, Aralık 1981.

² N. GEMMEL, "The Growth of Employment in Services: Egypt 1960-75", Developing Economies, XXIII-1, March 1985.

³ Modelin formülasyonu hakkında bkz.: Y.Ö. HAMURDAN, Türkiye'de İstihdamın Yapısı ve Yönlendirilmesi, DPT, Ankara, 1976, s. 24 vd.

fusun yüzdesi olarak tanımlandığı regresyon analizinin sonuçları şöyledir:

- Tüm korrelasyon katsayıları yüksek, regresyon katsayıları istatistik olarak anlamlıdır.
- Tarımsal istihdam kişi başına milli gelirle ters orantılıdır.
- En yüksek korrelasyon, sanayi (madencilik, imalat, enerji) istihdamında görülmüştür.
- Diğer tarım-dışı sektörler bakımından da, sektörel istihdamla kişi başına gelir arasında pozitif ilişki tesbit edilmiştir⁴.

Başka bir araştırmacıya, V. Fuchs'e göre; kişi başına gelir arttıkça, hem sanayi hem de hizmetlerin istihdam payları azalan bir oranla yükselmektedir. Bu yazar 1968 tarihli bir çalışmasında 20 OECD ülkesi için;

$$Y_i = \alpha + \beta/x$$

Y_i : i sektörünün istihdam payı

x : kişi başına gelir

i : tarım, sanayi ve hizmet sektörleri

hipotezini sınamış ve her üç sektör için de 1960 verilerine göre yüksek ve anlamlı regresyon katsayıları elde etmiştir⁵. Fuchs'un bulguları şöyle özetlenebilir: Gelişme sürecinin ilk aşamalarında, toplam istihdamda tarımın payı süratle azalırken, sanayi ve hizmetlerin payı aynı süratle artmaktadır. Gelişmenin daha ileri aşamalarında ise, tarımın istihdam payı geriler ve asimtot olarak yaklaşık % 3'lük bir değere; sanayi ve hizmet payları da yine asimtot olarak sırasıyla % 57 ve % 40'lık bir değere yaklaşır. Chenery'nin Taylor ve Syrquin ile birlikte yaptığı çalışmalar da aşağı-yukarı aynı eğilimleri ortaya koymuştur⁶.

Çeşitli ülkelerde sanayi ile hizmetler arasında, istihdam bakımından mevcut ilişkiye ait yeni etüdlere; bu ilişkinin iki başka yönüne ışık tutmuştur. Birincisi, UNECE ve Gemmell'in yaptığı tecrübi etüdlere göstermiştir ki gelişme sürecinde sanayi ve hizmetlerin istihdam payları önce birlikte büyürken; belli bir noktadan sonra, hizmetlerin istihdam payı sanayiinki aleyhine artmaya devam edebilmektedir. İkincisi kimi gelişmekte olan ülkelere (özellikle yarı-sanayileşmiş Latin Amerika ülke-

⁴ Ibid., s. 35.

⁵ Bkz.: N. GEMMEL, "Economic Development and Structural Change: The Role of the Service Sector," *The Journal of Development Studies*, October 1982.

⁶ Ibid.

rinde), bâzı hizmet sektörlerinde istihdam, hem mutlak değer olarak hem de sanayie kıyasla hızlı büyümüştür. Hizmetlerde çalışan sayısında görülen bu genişleme; şehirleşme seviyeleri, iç-göç oranları, dış ticaret ve sanayi üretimi üzerindeki engellerle ilgili görülmektedir⁷.

II. SANAYİLEŞMENİN DOĞRUDAN İSTİHDAM KATKISI: REALİTE

Gerek teorik gerekse bâzı uygulamalı etüdler gelişme süreci boyunca, tarım sektöründen başta sanayi olmak üzere diğer sektörlerle doğru hızlı bir işgücü transferini öngörmüşse de, gelişmekte olan ülkelerin İkinci Dünya Harbi'nden bu yana gösterdiği performans; beklenen eğilimlerin pratikte genellikle gerçekleşmediğini ortaya koymuştur. Yapılan etüdlere göre sanayi istihdam kapasitesi, yalnız sınaî üretim artışının değil; aynı zamanda, hem kentsel nüfus artışının, hem de bâzı hallerde toplam nüfus artışının gerisinde kalmıştır.

1948-61 döneminde AGÜ'lerde sınaî üretim yılda % 7.5, kentsel nüfus % 4.6 büyürken; sınaî istihdam artışı sadece % 3.5 olmuştur. 1950'lerin Latin Amerika'sında kentsel nüfus yılda % 5.6, sınaî istihdam ise yalnızca % 2 artmıştır. Bu ve başka benzer gözlemler, yalnız Keynes'gil işsizlik modelinin bu ülkelerin şartlarına uymadığını göstermekle kalmıyor; aynı zamanda, fiilî sanayileşme süreçlerinin önemli ölçüde Lewis modelinden de sapmış olduğunu gözler önüne seriyordu.

Daha yeni etüdlere gelince, AGÜ'lerin "istihdam şartları"nın 1960'lı yıllarda bozulduğu önermesini sınavan P. Gregory, mevcut verilerin bu önermeyi desteklemediği sonucuna varmıştır⁸. Gregory'nin analizi; daha sonra aynı kaynak ve kriterler, fakat daha çok sayıda az gelişmiş 45 ülkeyi kapsayan bir "örneklem" kullanılarak; G.T. Harris ve Z.bin Abdurrahid tarafından, 1980'lerin ilk yıllarını kapsayacak şekilde, genişletilmiştir. Her iki çalışma da işgücünün sektörel dağılımını, ilk sektör (tarım), orta sektör (madencilik, imalat, elektrik-su-havagazı, inşaat, ulaştırma- depolama-haberleşme) ve üçüncü sektör (tüm diğer hizmetler) sınıflamasını kullanarak inceliyor. Sektörel istihdamın yıllık artış oranlarına göre ikinci çalışmanın ulaştığı bulgular şöyle özetlenebilir: Global istihdam büyü-

⁷ N. GEMMEL, "The Growth of..." loc. cit.

⁸ P. GREGORY, "An Assessment of Changes in Employment Conditions in Less Developed Countries", *Economic Development and Cultural Change*, July 1980'den zikreden G.T. HARRIS and Z.bin ABDULRAHID, "The Employment Performance of Developing Countries During the 1970 s," *The Developing Economies*, September 1986.

mesi 1970'lerde (% 3.8), 1960'larda olduğundan (% 2.5) önemli ölçüde yüksektir. İstihdam ilk ve üçüncü sektörde daha hızlı fakat orta sektörde (1960'lar: % 4.3, 1970'ler: % 3.9) daha yavaş artmıştır.⁹ Kanımızca bu son gözlemler de, bundan önce az gelişmiş ülkeler hakkında belirlenmiş olan sınaî istihdam eğilimlerini destekler niteliktedir.

Nitekim UNIDO'nun 20 AGÜ ile 17 OECD üyesi gelişmiş ülke üzerinde yaptığı bir hesaplama göre, AGÜ grubunda 1975-80 döneminde kentsel nüfus (1970-80) yılda % 4.3, imalat üretimi % 6.3 artarken; istihdam imalatta % 3.9, hizmetlerde % 4.1 artmıştır. Buna karşılık, her iki sektördeki istihdam artışı, toplam nüfus artış oranının (% 2.3) üzerinde gerçekleşmiştir¹⁰. Gelişmiş 17 OECD ülkesinde ise, aynı dönemde toplam ve kentsel nüfus (1970-80) yılda sırasıyla % 0.6 ve % 1.9, imalat üretimi % 3.4, büyürken; istihdam imalatta % 0.2, hizmetlerde % 2.4 büyümüştür. UNIDO az gelişmiş ve gelişmiş ülkeler arasında, imalat istihdamı ve imalat üretimi bakımından gözlemlenen farkların, S. Kuznets'in sektörel istihdam payları hakkında gözlemlendiği asırlık trendle uyumlu olduğunu belirtmektedir. Buna göre ekonomik gelişmenin belli bir aşamasında toplam istihdamda hizmet sektörünün payı genilerken, imalat kesiminin payı gerileme eğilimine girmektedir¹¹. Bir ekonomide bu tür bir eğilimin başlayabilmesi için, tarımın istihdam payının çok düşük bir seviyeye, meselâ % 10 gibi bir orana düşmüş olması lazımdır¹².

Yukarda sunmuş olduğumuz gözlem ve yorumlardan çıkan ve bizi doğrudan-doğruya ilgilendiren temel sonuç şudur: Gelişmekte olan ülkelerde sanayileşme, imalat sanayiinin istihdam ettiği işçi sayısının artması neticesini doğurmuşsa da bu artış, hızlı bir kırsal göçün beslediği, gittikçe devleşen kentsel işgücünü massedecek yeterliliği gösterememektedir.

İmalat sanayiinin işgücü massetme kapasitesinin düşük olmasına yol açan başlıca faktörler şöyle özetlenebilir:

— Lewis modeli her ne kadar sınaî sektörde işçi akımını massedebilecek ölçüde sermaye yatırımları öngörmüşse de, modern sektördeki uygulama emek yerine sermaye ikamesi yönünde gelişmiştir. Çoğu AGÜ'de bir yandan ücret hadleri emek prodüktivitesinden daha hızlı yükselirken,

⁹ G.T. HARRIS and Z.bin ABDULRASHID, *loc. cit.*

¹⁰ UNIDO, "Industrialization and Employment Generation in the Service Sector of Developing Countries: An Appraisal," *Industry and Development* no. 15.

¹¹ S. KUZNETS, *Modern Economic Growth: Rate, Structure and Spread*, New Haven, 1966'dan zikreden UNIDO, *loc. cit.*, s. 64.

¹² Bu anlayışa uygun bir yapısal değişme "patern"ini sınamak üzere kullanılan fonksiyonel modeller için bkz.: N. GEMMELL, "Economic Development and..." *loc. cit.*

diğer yandan sermayenin gerçek kıymetinden daha az değerlendirilmesi (fırsat) maliyetlerini saptıran çarpık faktör fiyatları olgusu), imalat üretiminde sermaye-yoğun tekniklerin kullanılması sonucunu doğurmuştur.

— İmalat sanayii, ölçek ekonomileri potansiyeli, faktör ikamesi ve yüksek produktivite imkânları bakımından; ekonominin en dinamik sektörüdür. Dolayısıyla işgücü etkinliği (efficiency) ve produktivitedeki her ilâve artış; müteşebbislere, daha az miktarda işgücü inputu kullanma imkânı tanımıştır.

— Sermaye ve işgücü arasındaki ikame imkânları, sanayi kesiminde —tarımındakinin aksine— oldukça sınırlıdır; yani, bir tür “teknolojik determinizm” söz konusudur. Başka bir deyişle, sanayi üretiminde sabit teknik katsayılar geçerli olup bir malın üretimine karar veren yatırımcının teknik seçme imkânları fazla değildir. Dolayısıyla gelişmekte olan bir ülke, sanayileşmiş ülkelerin sermaye-yoğun teknolojilerini genellikle olduğu gibi ithal ederek uygulama zorunda kalacaktır.

— İmalat üretiminde kullanılabilir emek-yoğun teknolojiler mevcut bile olsa; bunlar, başlıca şu nedenlerden dolayı kolayca seçilemez: (i) AGÜ’lerin faktör donanımına uygun, ancak Batı’da demode olmuş teknolojileri içeren makineler satın alınsa da; bunlar için ayrıca yedek parça imalatı gerektiğinden, bu teknolojilerin de maliyeti yüksek olur. (ii) emek-yoğun teknikleri içeren makine ve teçhizatın etkin şekilde kullanılması, büyük ölçüde yetenekli yöneticiye ve vasıflı işçiye bağlıdır. Ne var ki AGÜ’ler bu elemanlardan da yoksun olduğundan, yine büyük çapta otomasyona dayanan sermaye-yoğun teknikleri tercih etme zorunda kalır. (iii) Gelişmekte olan ülkelerde uygulanan yerli sanayii koruma ve ithalatı ikame yoluyla sanayileşme politikaları da genellikle sermaye-yoğun tekniklerin seçilmesi sonucunu doğurmuştur: İthalatı ikame yoluyla sanayileşme genellikle enflasyon ve aşırı-değerlendirilmiş döviz kuru olguları ile birlikte meydana gelir. Bu uygulamalar üç önemli fiyatin yani faiz haddi ile döviz kuru’nun olduğundan düşük; kentsel ücret haddinin olduğundan yüksek belirlenmesine, sübvansiyon, düşük gümrük vergisi, yatırım için vergi indirimi gibi uygulamalara (çarpık bir fiyat yapısı oluşmasına) yol açarak, sermaye-yoğun tekniklerin tercihini adetâ teşvik etmiştir.

III. SANAYİLEŞMENİN DOLAYLI İSTİHDAM KATKISI

Bazı iktisatçılar sanayiinin istihdam yaratma kapasitesinin, tüm boyutlarıyla değerlendirilmediğini ileri sürerler ki bu görüş doğrudur. Sanayileşmiş ülkelerle ilgili olarak; input-output tekniklerine dayanan, bölgesel

gelir ve istihdam çarpanı konusunda yapılmış yeni tecrübî etüdler, sanayi sektörlerarası input alımlarından kaynaklanan dolaylı istihdam etkisinin doğrudan-istihdam etkisinden daha büyük olduğunu ortaya koymuştur. Sanayi sektörü, istihdam yaratmada gösterdiği yetersizlik nedeniyle suçlanırken; onun dolaylı-istihdam etkisi çoğu zaman dikkatten kaçmaktadır. Şüphesiz sanayileşmenin kişi başına gelirin düşük, sektörlerarası bağlantıların zayıf olduğu başlangıç aşamalarında, dolaylı etkiler çok büyük olmayacaktır; ancak, sınaî sektör genişleyip ekonomiye bütünleştiğçe ,bu sektörün toplam istihdam etkisi de önemli boyutlara ulaşabilecektir¹³.

F. Stewart ve P. Streeten de, biraz farklı bir bağlamda benzer bir görüş ileri sürmüştür: Sermaye-yoğun endüstriler başlangıçta mütevazî iş imkânları yaratırlar ama; uzun dönemde hazırladıkları istihdam imkânları, sermaye yoğunluğu az olan faaliyetlerden daha fazladır.

W. Galenson da bir makalesinde üçüncü sektörün yarattığı istihdam artışının, imalat faaliyetindeki genişlemeye bağlı bulunduğu hipotezini sınamıştır. Bu ilişki iki faktörle yani hizmet ürünleri talebi gelir esnekliğinin yüksek olması ve imalat sanayiinin hizmet inputlarına olan talebinin artma özelliği ile açıklanmaktadır. W.Galenson'un vardığı temel sonuç şudur: Etkin bir imalat faaliyeti gelişmekte olan bir ekonominin hizmet sektöründe, son derecede önemli yeni iş imkânları yaratır. Kantitatif olarak, imalat sektörü istihdamındaki % 1'lik bir artış; üçüncü sektör faaliyetlerinde, 1.6'lık bir çarpanla, % 0.6'lık bir istihdam yaratmaktadır. P. Meller ve M. Marfán da Şili imalat sanayiinin istihdam etkilerine ilişkin bir çalışmalarında, benzer sonuçlara ulaşmışlardır. Özetlersek, imalat sektörü ile hizmetler arasında kurulu geri ve ileri bağlantılar dokusu sayesinde, imalatta istihdam edilen her işçi için; inşaat, ticaret, ulaşım ve diğer hizmet sektörlerinde "katlı" bir istihdam artışı meydana gelecektir. Sanayi, özellikle de imalat kesiminin büyümesi; istihdamın, hizmet sektörü kanalıyla artmasında belirleyici bir faktördür.

Aynı görüş çizgisinde Y. Sabolo da ara-hizmet talebi ile gelir-kaynaklı hizmet talebini birbirinden ayırdederek gösteriyor ki ara-hizmetlerin istihdam katkısı, doğru yönlü olarak, başta sanayi olmak üzere "üçüncü sektör-dışı" üretime bağlıdır. Ara-hizmetler; ulaşım ve haberleşme, büyük ölçekli ticaret, banka ve finans, meslekî ve devlet hizmetleri üretimi için gerekli inputlarla ilgilidir¹⁴.

¹³ UNIDO, loc. cit.

¹⁴ Ibid. Metinde adı-geçen yazarların ilgili etüdları şunlardır: F. STEWART and P. STREETEN, "Conflicts Between Ooutput and Employment Objectives in Developing Countries," *Oxford Economic Papers*, Vol. 23, 1971; W. GALENSON, "Economic Development and Sectoral Expansion of Employment," *International*

Bir ülkede sanayileşme ve kentleşme hızlandığı zaman hizmet sektörünün sanayi kesiminden daha hızlı büyümesinin başlıca iki sebebi vardır: Birincisi, sanayi ve hizmetler arasındaki sektörlerarası bağlantıların gittikçe artmasıdır: Bir ülke ne kadar hızlı sanayileşirse, sanayi sektörünün ulaşım ve haberleşmeye, uzmanlaşmış bir ticarete, banka ve devlet hizmetlerine duyduğu ihtiyaç da o kadar hızlı artar. Hizmet sektöründeki büyümenin ikinci kaynağı, doğrudan doğruya hizmetlere yönelik gelir kaynaklı taleptir. Kuznets, Galenson, Berry, Udall, Baer ve Samuelson gibi pekçok araştırmacı; hizmetleri, 1'den yüksek gelir esnekliğine sahip üstün mallar olarak görmekte, hizmetlerin nihaî talepteki rolüne büyük önem atfetmektedirler. Bu şartlar altında açıktır ki hizmetlerin talep-gelir esnekliğinin, istihdam yaratma stratejisi bakımından önemli sonuçları olacaktır. Eğer çoğu hizmetlerin gelir esnekliği yeterli ölçüde yüksekse; gelişme stratejisinin, önce ekonomik büyüme oranını maksimumlaştırma hedefi üzerinde yoğunlaştırılması gerekir. Bu takdirde; kişi başına gelirin yükselmiş olması, büyüyen sanayi sektöründe hizmetlere karşı artan bir talep oluşturacak, dolayısıyla, hizmet sektöründeki istihdam seviyesi de hızla yükselecektir¹⁵.

Bir ekonomide sektörel bir faaliyetin üretim, gelir ve istihdam açısından doğrudan, dolaylı ve toplam etkileri; genelde bu faaliyetin, özel olarak da sanayi sektörünün ekonomi üzerindeki tesirlerini ölçer. Herhangi bir sektörel faaliyetin çarpan etkisi, yalnız yarattığı doğrudan geri-bağlantı etkilerini değil; fakat aynı zamanda, bu bağlantıların "ard-arda-gelen" üretim aşamalarında yarattığı toplam etkileri de kapsar. Bu nokta, imalat sanayii bakımından ayrıca önemlidir: İmalat sanayiinin doğrudan istihdam etkisi nisbeten küçüktür ama, diğer sektörlerde üretim ve istihdam artışı yönünde kuvvetli bir basınç yaratabilir. Eğer bir ekonomide imalat sanayilerinin toplam geri-bağlantı katsayıları nisbeten yüksekse; bu, nihaî talepteki bir birim artış karşısında imalat sanayiinin yarattığı üretim ve istihdam etkisinin, ekonominin diğer sektörlerinin yarattığı etkiden daha büyük olacağı anlamına gelir. Bununla beraber çarpan etkisi, imalat sanayii içinde, bir endüstriden diğerine önemli ölçüde değişebilir¹⁶.

Sonuç olarak denebilir ki bir ekonominin üretim yapısı ne kadar çeşitlenmiş ve bütünleşmiş ise, sektörel çarpan etkisi de o kadar kuvvetli olacaktır. Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasında, sektörlerin çarpan

Labor Review, June 1963; P. MELLER and M. MARFAN, "Small and Large Industry: Employment Generation, Linkages and Key Sectors," Economic Development and Cultural Change, January 1981; Y. SABOLO, The Service Industries, Geneva, ILO, 1975.

¹⁵ UNIDO, loc. cit.

¹⁶ Ibid.

değerleri bakımından mevcut farklılıklar, bu gerçeği açıkça ortaya koymaktadır. Sanayileşme ile global çarpan etkileri arasında kuvvetli bir korelasyon vardır. Bunun, sanayileşmenin dolaylı-istihdam katkısı bakımından son derecede önemli olan anlamı şudur: Bir ülkede sektörler-arası bağlantılar nisbeten ileri bir derecede gelişmedikçe; sınıî üretim büyümesi, hizmet sektöründeki istihdam üzerinde anlamlı bir tesir meydana getiremeyecektir.

IV. TÜRKİYE'DE SANAYİLEŞME VE İSTİHDAM

Türkiye, dünyadaki pek çok gelişmekte olan ülke gibi, kalkınmasını sanayileşme temeli üzerine dayandırmıştır. Sanayi sektörünün toplam hasıla büyümesine yaptığı katkı günümüzde, diğer ana-sektörlerin katkısına nisbetle "hatırı-sayılr" bir büyüklüğe ulaşmış bulunuyor. Bu süreç içinde sanayileşme'den; gelir ve refah seviyesini yükseltmesi, ekonominin yapılaşmasına, tasarrufların artmasına katkıda bulunması gibi faydalar beklenmiş ve bu alanlarda şu veya bu ölçüde başarılar da sağlanmıştır. Öte yandan, sanayileşme'den beklenen bir başka önemli katkı da; onun, nüfusu hızla artan ve kentlere doğru büyük göçlerin başladığı bir ülkede; yeni iş alanları açması, istihdam seviyesini yükseltmesi olabilirdi. Ne var ki sanayileşmenin bu olumlu katkısı hakkında, Türkiye'nin kalkınma planlarında sadece "dilek" mahiyetinde ibarelere rastlanır. Bu çekingenliği anlamak için, ekonominin dinamik sektörü sayılan sanayi sektörünün istihdam gücünün, dünyada 1960'lı yıllarda tartışma konusu olmaya başladığını hatırlamalıdır. Bu gelişmeler, gerçekten, kalkınma planlarımızda da aksini bulmuş; planların istihdamla ilgili ayrıntılı bahislerinde, Türkiye'de gerçekleşen sanayileşmenin "göz-kamaştırıcı" istihdam alanları yaratamayacağı peşin olarak kabul edilmiştir: "...Hızlı bir teknolojik gelişme çağında bulunmamız ve üretim tekniğinin her zaman emekten tasarruf sağlayacak yönde gelişmesi, yüksek bir nüfus artışından doğacak emek arzının istihdamının önemli bir mesele olarak kalmasına sebep olabilir"¹⁷. Kalkınma planlarımız, sanayileşmenin kısa dönemde istihdam sorununu tek başına çözmeye yetecek sayıda iş imkânları yaratamayacağını kabul ederek, istihdam sorununun çözümünü uzun dönemli bir amaç olarak benimsemiştir. Üçüncü Plan'a göre, tam istihdama 1995 yılında çalışan nüfusun dörttebiri tarımda, dörttebiri sanayide ve yarısı hizmetlerde çalışacak biçimde ulaşılabacaktır¹⁸.

Bu şartlar altında, Türkiye'de sanayileşmenin istihdam etkisinin incelenmesi; özellikle iki bakımdan önem kazanmış olmaktadır:

¹⁷ DPT, Kalkınma Planı Birinci Beş Yıl 1963-67, Ankara, 1963, s. 36.

¹⁸ DPT, Yeni Strateji ve Kalkınma Planı Üçüncü Beş Yıl 1973-77, Ankara, 1972, s. 658.

— Sanayileşme uzun dönemde (1965-85) istihdam sorunumuzun çözümüne ne ölçüde katkıda bulunmuştur?

— Sanayileşmenin doğrudan istihdam etkisinin yanısıra bir de dolaylı etkisi olduğuna göre, bu katkı hakkında nasıl bir değerlendirme yapılabilir?

Şimdi bu sorulara cevap aranacaktır.

A. DOĞRUDAN İSTİHDAM KATKISI

Bir ülkede tarım-dışı sektörlerin istihdam paylarını, tarım aleyhine arttırmaları; gelişmenin bir "patern"i, sanayileşmenin de başlıca belirtilerinden biri olarak kabul edilmektedir. İstatistik analizler Türkiye'de de bu "patern"e uygun değişimler olduğunu gösteriyor. Nitekim Türkiye'nin 1935-70 dönemi millî geliri ve harcamalarına dayalı sektörel istihdam esnekliklerini, istihdam fonksiyonlarına ait belirli regresyon denklemleri kullanarak hesaplayan Y.Ö. Hamurdan tarımsal istihdamla kişi başına gelir (bağımsız değişken) arasında, ters bir ilişki tesbit etmiştir. Buna karşılık tüm tarım-dışı sektörlerin istihdam esneklikleri pozitif çıkmıştır¹⁹. Bu özellik Türkiye'nin 1965-83 dönemindeki istihdam yapısını ve bundaki değişimleri gösteren TABLO 1 ve TABLO 2'de de gözlemlenebilir:

— Türkiye'de tarım sektörünün aktif nüfus içindeki payı, kişi başına reel hasılanın sabit fiyatlarla 2590 TL'nden 4246 TL'na yükseldiği bir dönemde, 1965'de % 76.8'den 1980'de % 60.4'e, yani % 16.4 puan gerilemiştir. Bu değişme tarım-dışı sektörlerin, istihdam paylarını aynı miktarda arttırmış oldukları anlamına gelmektedir.

— Eğer tarımsal istihdamdaki azalışın, bu sektördeki makineleşme nedeniyle diğer sektörlerle doğru transfer olan işgücünü temsil ettiğini varsayarsak; fazla işgücünün büyük ölçüde hizmet sektörü tarafından massedildiği sonucu çıkar. Buna göre, 1965-80 dönemi itibarıyla, tarımsal işgücünde meydana gelen azalmanın % 13.1 puanlık kısmı hizmetler; buna karşılık, % 3.2 puanlık kısmı sanayi sektörü tarafından massedilmiştir.

— Bu eğilimler, esas itibarıyla 1980'li yıllarda da devam etmiştir. Nitekim yurt-içi istihdamın sektörel dağılımını sunan tablo 2'den anlıyoruz ki, 1980-83 döneminde bir yandan tarımın istihdam payı azalmaya (% 1.9) devam ederken; diğer yandan hizmetlerin payı % 1.3, buna karşılık sanayiinin payı sadece % 0.7 artmıştır.

Yukardaki istatistik analizlerden, tarımdan kaynaklanan fazla işgücünün daha çok hizmet sektörü tarafından istihdam edildiği; buna karşılık,

¹⁹ Y.Ö. HAMURDAN, *op. cit.*, s. 49 vd.

TABLO 1: TÜRKİYE'DE ÜÇ ANA SEKTÖRLE İMALAT SANAYİİNİN AKTİF NÜFUS İÇİNDEKİ PAYLARI VE BU PAYLARDAKİ DEĞİŞMELER (1965 - 80)

—Yüzde Olarak—				
	Tarım	Sanayi	Hizmetler	İmalat
1965	76.8	8.5	14.7	7.6
1970	69.1	9.5	21.4	8.7
1975	68.2	9.3	22.6	8.5
1980	60.4	11.7	27.8	10.7
1965 - 1980	— 16.4	3.2	13.1	3.1
1975 - 1980	— 7.8	2.4	5.2	2.2

KAYNAK: DİE ve DPT yayınlarından hesaplanmıştır.

TABLO 2: TÜRKİYE'DE ÜÇ ANA SEKTÖRLE İMALAT SANAYİİNİN EMEK TALEBİ (YURTİÇİ İSTİHDAM) İÇİNDEKİ PAYLARI, BU PAYLARDAKİ DEĞİŞMELER VE İŞGÜCÜ FAZLASI ORANLARI (1970-83)

—Yüzde Olarak—						
	Tarım	Sanayi	Hizmetler	İmalat	İşgücü fazlası oranı	
					Tarım-dışı	Toplam
1970	70.9	10.3	18.8	9.3	4.8	12.5
1975	66.0	11.7	22.4	10.4	7.7	13.3
1980	63.6	11.8	24.5	10.3	10.7	14.8
1983	61.7	12.5	25.8	11.0	12.4	16.1
1980 - 1983	— 1.9	0.7	1.3	0.7		

NOTLAR: "Bilinmeyenler" kalemi toplam emek talebinden düşülmüştür.

KAYNAK: DPT, V. Beş Yıllık Destek Çalışmaları I. Ankara 1985, Tablo 347 ve 348'den alınmış ve hesaplanmıştır.

sanayiın (imalat sektörünün) doğrudan-istihdam kapasitesinin nisbeten zayıf olduğu şeklinde bir görüşe varılabilir. Dünyanın gelişmiş ve gelişmekte olan 25 ülkesinde imalat sanayii (1975, 1980) ile tarım-dışı sektör (1982) istihdamının toplam istihdam içindeki payını gösteren TABLO 3'e ait rakamlar da bu görüşümüzü destekleyici niteliktedir: Türk imalat sanayii gerek 1975 gerekse 1980 yılı itibariyle, yarattığı istihdam kapasitesi (sırasıyla % 11.7 ve % 11.8) bakımından 25 ülke içinde sadece Zambiya ve Tayland'ın önünde yer alarak, sanayileşmiş ülkelerden F. Almanya'nın % 35'i, Fransa'nın % 26'yı; yeni sanayileşen ülkelerden (NIC) İspanya ve Portekiz'in % 26'yı, G. Kore'nin % 22'yi bulan istihdam payı karşısında

hayli düşük sayılabilecek bir performans göstermiştir. Bu karakteristik imalatın yanısıra, ekonominin modern kesimini oluşturan tarım-dışı sektör için de aynen geçerlidir. Türkiye'nin tam üye olma hazırlığı içinde bulunduğu Avrupa Topluluğu ülkelerinde modern sektör 1982'de toplam işgücünün % 90'ları aşan kısmını istihdam ederken, Türkiye'de sadece % 48'ini istihdam edebilmektedir²⁰.

TABLO 3: BAZI ÜLKELERDE İMALAT SANAYİİ (1975, 1980) İLE TARIM-DIŞI SEKTÖRÜN (1982) TOPLAM İŞGÜCÜ İÇİNDEKİ PAYLARI

—Yüzde Olarak—

	İmalat		Tarım-dışı
	1975	1980	1982
F. Almanyaya	35.8	35.0	96.5
Avusturya	33.9	32.4	91.7
Singapur	26.1	29.3	98.0
Portekiz	25.1	26.2	75.1
İspanya	26.7	25.9	84.2
Fransa	27.9	25.8	92.2
Kolombiya	23.9	25.6	74.3
Belçika	30.1	25.4	97.2
Japonya	26.6	24.7	90.3
Yeni Zelanda	24.3	24.7	91.2
İsveç	27.7	24.2	95.5
İsrail	24.7	23.4	93.6
A.B.D.	22.7	22.1	98.0
G. Kore	18.6	21.7	63.8
Hollanda	25.0	21.5	95.1
Tunus	17.2	21.1	61.2
Kanada	20.2	19.8	95.4
Gana	17.3	16.6	50.8
Mısır	14.4	16.0	50.4
Peru	15.9	15.6	64.1
Kenya	12.3	14.0	23.4
Pakistan	13.6	13.6	47.6
TÜRKİYE	11.7	11.8	48.4
Zambiya	9.2	10.4	34.7
Tayland	7.5	7.9	25.6

KAYNAK: İmalat: Türkiye Tablo 2; diğer ülkeler UNIDO, loc. cit., tablo 1.B
Tarım-dışı sektör: UNITED NATIONS, *Handbook of International Trade and Development Statistics*, 1984 suppl.

²⁰ Bu oran DİE ve DPT verilerine istinaden bulunan oranlardan çok daha yüksektir. Tablo 1 ve 2'deki rakamlardan anlaşılacağı gibi, tarım-dışı sektörün toplam çalışanlar içindeki payı 1980'de aktif nüfusta % 39.5; yurt-içi istihdamda % 36.3, 1983'de % 38.3'dü.

Türk sanayiinin doğrudan istihdam katkısını değerlendirmemize yardımcı olabilecek başka bir analiz; Türkiye'nin gerçekleştirdiği sektörel istihdam yapısını, S. Kuznets'in "yatay-kesit analizi" ile karşılaştırarak çağdaş istihdam "patern"ine ne derecede uyum sağladığını belirlemek olabilir. Bu amaçla düzenlenen TABLO 4 verilerinden, Türkiye'nin 1965 ve 1980'deki kişi başına gelir seviyelerinin, Kuznets'in sırasıyla IV.-V. ve V.-VI. gelir seviyeleri arasında bir seviyeye tekabül ettiği görülüyor. Buna göre, tarımsal işgücü yalnız 1965'de değil 1980'de de çağdaş istihdam "patern"ine kıyasla büyük, sanayi işgücü kapasitesi ise önemli ölçüde küçüktür. Türkiye dünya ülkelerinin izlediği standart "patern"i, önemli bir sapmayla ancak uzaktan takip edebilmektedir. Bu sapma 1980'de özellikle sanayide daha da belirginleşmiştir. Hizmet sektörü çağdaş "patern"e biraz daha uyum sağlamış görünüyor.

Türkiye'nin gerçekleştirdiği istihdam performansı, yeni sanayileşen bir ülke olan Brezilya'nınki ile karşılaştırılınca yine düşündürücü sonuçlar elde edilmektedir: Brezilya'nın 1981 yılı sektörel işgücü dağılımı; ta-

TABLO 4/A: KUZNETS YATAY KESİT VERİLERİ. ÜRETİM SEKTÖRLERİNİN İŞGÜCÜ PAYLARI (Yüzde Olarak)

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII
Kişi başına GSYH (dolar)	72	107	147	218	382	588	999	1501
Tarım	79.7	63.9	66.2	59.6	37.8	21.8	18.9	11.6
Sanayi	9.9	15.2	18.0	20.1	30.2	40.9	47.2	48.1
Hizmetler	10.4	20.9	17.8	20.3	32.0	37.3	33.9	40.3

TABLO 4/B: TÜRKİYE: AKTİF NÜFUSUN SEKTÖREL DAĞILIMI (Yüzde Olarak)

	1965	1970	1975	1980
Kişi başına GSYH (dolar)	301	368	464	491
Tarım	76.8	69.1	68.2	60.4
Sanayi	8.5	9.5	9.3	11.7
Hizmetler	14.7	21.4	22.6	27.8

KAYNAK: A: W. BAER, M.A.R. da FONSECA and J.J. M. GUILHOTO, "Structural Changes in Brazil's Industrial Economy 1960-80," *World Development*, Vol. 15, no. 2, 1987.

B: DİE ve DPT yayınları, DİE, Türkiye Milli Geliri, Toplam Harcamalar ve Yatırımlar 1938, 1948-1970, DİE, Ankara 1972 ve Tablo 1 (Kişi başına hasıla değeri, ABD dolarınının 1950'lerdeki satınalma gücü esas alınarak, yeniden hesaplanmıştır).

rim, sanayi ve hizmetler için sırasıyla % 30, % 24 ve % 46 idi. Bu dağılım, 3. Beş Yıllık Kalkınma Planımızın 1995 için hedef aldığı sektörel istihdam dağılımının (% 25, % 25, % 50) aşağı-yukarı aynıdır. Türkiye'nin ancak 1980'lere girerken gerçekleştirmiş olduğu istihdam yapısını (tarım: % 60, sanayi: % 12, hizmetler: % 28), Brezilya bundan 30 yıl önce (1950'de) gerçekleştirmiş bulunuyordu (sırasıyla % 62, % 13 ve % 25)²¹.

Türkiye'nin, sanayileşme sürecinde, Lewis modelinden önemli ölçüde sapmış olduğunu gösteren diğer kanıtlar da TABLO 5'de görülebilir. Türk sanayiinin 1965-85 dönemi istihdam yıllık artış oranlarını; toplam ve kentsel nüfus, sınaî üretim artış hızları ile karşılaştıran bu tablonun incelenmesinden başlıca şu gözlemlere ulaşıyoruz:

— Geçmişte (1965-75) nüfus artış oranının üzerinde olan sınaî istihdam artış hızı, son on-yıllarda (1975-85) bunun altına düşmüş bulunmaktadır.

— Hemen bütün dönemlerde sanayi istihdam artış hızı hem kentsel nüfusun hem de sınaî üretim artış hızının altında kalmıştır. Bu karakteristik aynen uzun dönem için de geçerlidir: 1960'ların ilk yarısında başlayıp 1980'lerin ilk yarısı içinde biten dönemde, kentsel nüfus ve sınaî üretim sırasıyla yılda % 4.66 ve % 7.15 büyürken; sanayi istihdam ettiği işçi sayısı yılda ancak % 3.16 oranında artmıştır.

— Eğer 1980-83 yıllarına ait eğilimleri günümüz için de geçerli sayarsak, durum, son yıllarda daha da ağırlaşmış olmalıdır: Şu bakımdan ki bu yıllarda toplam ve kentsel nüfus artışı (sırasıyla % 2.97 ve % 6.46) ivme kazanmış; buna karşılık sınaî istihdam, 1965-75 dönemine oranla, daha yavaş artmıştır (% 2.87).

Bu gözlemler şüphesiz Türk sanayiinin yalnız kısa dönemde değil uzun dönemde de, nüfus artışı ve kırsal göç nedeniyle gittikçe büyüyüp katlanan kentsel işgücünü massedebilecek bir istihdam kapasitesi yaratamadığını, açıkça göstermektedir. Zaten bu eğilimin de bir sonucu olarak, Türkiye'nin işgücü fazlası 13 yıl gibi çok uzun sayılmayacak bir dönem (1970-83) içinde % 12.5'den % 16.1'e; tarım dışı sektörde ise % 4.8'den % 12.4'e çıkmıştır (Tablo 2). Modern sektördeki işsiz kitlesinde başlayan bu âni büyüme ve mevcut eğilimler, durumun 2000 yıllarında daha da vahimleşebileceği ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Sanayi sektörümüzün doğrudan istihdam katkısı bakımından gösterdiği düşük performans acaba hangi faktörlerle açıklanabilir? Tabii ola-

²¹ Brezilya'ya ait rakamlar, W. BAER, M.A.R. da FONSECA and J.J.M. GUILHOTO, "Structural Changes in in Brazil's Industrial Economy 1960-80," *World Development*, Vol. 15, no. 2, Tablo 2b'den alınmıştır.

rak akla gelen ilk faktör, sanayi sektöründe sermaye-yoğun teknolojilerin yaygın şekilde kullanılmasıdır. Meselâ K. Ebiri, Z. Bozkurt ve A.Çulfaz, 1965-75 dönemini kapsayan ortak bir araştırmalarında, imalat sanayiinde sermaye yoğunluğunun önemli ölçüde artmış olduğu sonucuna varmışlardır²². Z. Tunca da, Türk imalat sanayiinde işgücü kullanımını L. Hoffmann tarafından geliştirilen bir modele göre ayrıca incelediği bir makalesinde, imalat sanayiinin bütün kesimlerinde sermaye yoğunluğunun gittikçe arttığı, böylece 1965-75 yıllarında potansiyel istihdam hacminde önemli kayıplara uğrandığı sonucuna varmaktadır²³.

TABLO 5: TÜRKİYE'DE NÜFUS, SİNAİ ÜRETİM VE İSTİHDAM YILLIK ARTIŞ ORANLARI (1965 - 85) (Yüzde Olarak)

	Toplam nüfus	Kentsel nüfus	Sınai üretim	Sınai aktif nüfus	Yurtiçi sınai istihdam ^a
1965-1985	2.53	4.66	7.15	..	3.16 (1962-83)
1965-1975	2.54	4.55	9.32	3.99	4.16 (1962-75)
1975-1985	2.51	4.76	5.02	..	1.54 (1975-83)
1980-85	2.97	6.46	7.33	..	2.87 (1980-83)

NOTLAR: ^a veriler 1962-83 dönemine ait olup ilgili oldukları alt-dönemler, parantez içinde ayrıca gösterilmiştir.

KAYNAK: Toplam nüfus: DİE yayınları; kentsel nüfus: DİE, 1968, 1978 ve 1986 Türkiye İstatistik Yıllıkları; sınai üretim: DİE yayınları; sınai aktif nüfus: Tablo 1; Yurtiçi sınai istihdam: Tablo 2 ve DPT, Yeni Strateji ve Kalkınma Planı Üçüncü Beş Yıl 1973-77, Ankara, 1972, s. 78.

Bir ekonominin sermaye yoğunluğunun ölçüsü olarak kullanılan göstergelerden biri, istihdam edilen kişi başına kurulu-enerji kapasitesi veya —eğer bu ölçü mevcut değilse— kişi başına elektrik tüketimi ya da kişi başına kurulu elektrik kapasitesidir. Bu sonuncu göstergeye göre, Türkiye'de 1000 kişi başına kurulu elektrik kapasitesi; 1960'da 61 kw iken, 1970'de 65 kw'a; 1982'de ise, 1970 yılına oranla 2 kat artarak, 139 kw'a ulaşmıştır (TABLO 6). Bundan yaklaşık bir tahminle, sanayide çalışan başına sermaye yoğunluğunun, 1970-82 döneminde de artma eğilimi gösterdiği sonucuna varılabilir. Öte yandan, tablo 6'da görülebileceği gibi, kişi başına elektrik tüketimi bakımından Türkiye 25 gelişmekte olan ülke arasında ilk sıralarda yer almaktadır.

²² K. EBİRİ, Z. BOZKURT ve A. ÇULFAZ, Türkiye İmalat Sanayiinde Sermaye ve İşgücü, DPT, Ankara, 1977'den zikreden B. ALOBA KÖKSAL, "Teknik Seçiminin ve Teknik Seçimini Yönlendirmenin Gelişmekte Olan Ülkeler ve Türkiye Açısından Önemi," İst. Ün. İktisat F. Mecmuası, Tem. 1980-Eylül 1981.

²³ Z. TUNCA, "Türk Sanayiinde İthal İkamesi ve Yapısal İlişkiler," 2. Türkiye İktisat Kongresi VI Sanayi Komisyonu Tebliğleri, DPT, Ankara, 1981.

“Türk sanayii neden sermaye-yoğun tekniklere yönelmiştir” sorusuna gelince, bu soruyu yanıtlamaya çalışan hemen her araştırma teorik beklentilerle uyumlu sonuçlara varmıştır. Meselâ DPT'nin 1973 yılında yayınladığı “İstihdam ve İşgücü Özel İhtisas Komisyonu Raporu” ile R. Hoşgör'ün 1975 tarihli, MPM tarafından yayınlanan “İktisadi Kamu Kuruluşlarında ve Büyük İmalat Sanayiinde Ücret-Fiyat-Verimlilik-İstihdam İlişkileri” adlı araştırması, ücret artışlarının istihdamı olumsuz etkilediği sonucunda birleşmektedir²⁴. Buna karşılık, S. Özmucur'a göre 1971-82 döneminde imalat sanayii ücret artışları verimlilik artışlarının altında seyretmiştir. DPT, başka bir yayınında, bu ilişkinin 1972-78'de ücretler lehinde, 1978-82'de aleyhinde oluştuğunu ileri sürmüştür.

TABLO 6: BAZI GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELERDE HER 1000 KİŞİYE DÜŞEN KURULU ELEKTRİK KAPASİTESİ (1960, 1970, 1982) KW Olarak

	1960	1970	1982
Singapur	93	310	870
Panama	66	135	375
Jamaika	87	217	328
G. Kore	18	88	295
Zambiya	...	247	287
Mozambik	19	44	163
TÜRKİYE	61	65	139
Tunus	31	50	139
Suriye	29	48	120
Cezayir	41	56	101
Tayland	7	37	98
Filipinler	28	57	93
Mısır	45	131	86
Irak	51	73	86
Gana	15	77	85
Fas	31	38	74
Hindistan	13	30	53
Sri Lanka	10	22	37
Nijerya	4	14	34
Kenya	10	15	31
Senegal	18	25	28
Endonezya	4	8	18
Sudan	4	8	16
Uganda	21	17	12
Çad	1	4	8

KAYNAK: UNITED NATIONS, Handbook of International Trade and Development Statistics, 1985, (suppl.)

²⁴ Ö. BAYKAY, “Planlı Kalkınma Döneminde Türkiye Ekonomisinde Teknolojik Gelişme: İmalat Sanayii Örneği,” Finansal Yönetim ve Yatırım Planlaması, Aralık 1979.

Bazı başka araştırmacılar da konuyu işgücü-sermaye fiyatları açısından ele almışlardır: Meselâ A. Krueger'e göre, Türkiye'de işgücü-sermaye fiyatları oranı 1955'de 2.15'den 1960'da 1.72'ye düşerken; daha sonra, 1970'de son bulan yıllarda sürekli olarak artmıştır²⁵. Türkiye'de 1970'li yıllarda uygulanan ucuz kredi, aşırı-değerlendirilmiş kur politikaları sermaye malı ithalatını kolaylaştırıcı teşvikler göz-önüne alınır; bu eğilimin 1980 yılına kadar devam ettiği tahmin edilebilir. Günümüzde ise, faktör fiyatlarındaki bu çarpıklığı gidermeye yönelik politikalar uygulanmaya çalışıldığını biliyoruz.

Türkiye'de emek verimliliğinin artmış olması da sanayide daha az işgücü kullanılması sonucunu doğurmuş olabilir: Z. Tunca'ya göre imalat sanayiinde daha fazla sermaye, daha modern teknoloji kullanılarak sağlanan emek verimliliği artışları, 1965-75 yıllarında sürekli iş kaybına sebep olmuş, istihdam hacmini olumsuz yönde etkilemiştir²⁶.

Türkiye'de sanayiın yetersiz istihdam kapasitesi açıklanırken ileri sürülen bir diğer görüş de, modern sanayilerde sermaye yerine emek ikamesinin "son derece zor olduğu" görüşüdür. Bundan dolayıdır ki emek faktörü, kalkınma planlarımızda, dışsal bir değişken olarak kabul edilmiş; işsizliğin uzun dönemde, ancak sermaye stokuna yapılacak ilâvelerle çözümlenmesi hedeflenmiştir. Öte yandan, AGÜ'ler hakkında yapılmış bazı tecrübî etüdlere üretim faktörleri arasındaki ikamenin mümkün olduğu yönünde sonuçlar veriyordu. Bu etüdlere paralel olarak, sabit ikame esneklikli (CES) üretim fonksiyonu çerçevesinde Türk özel imalat sanayiinde (1963-79), faktörler-arası ikame imkânlarını araştıran M. Demirci ve A.İ. Baray, emekle sermaye arasında ikame imkânlarının bulunmadığı şeklindeki görüşün gerçekçi olmadığı; genellikle tüketim ve ara malı üreten sanayilerde faktör ikamesinin mevcut olduğu sonucuna varmışlardır. Aynı yazarlara göre, 1963-1979 döneminde faktör fiyatlarına yapılan müdahaleler, bu fiyatların ve teknoloji seçiminin ülkenin faktör donatımına aykırı şekilde biçimlenmesine yol açmış; işsizliğin yaygınlaşmasına neden olmuştur²⁷. 1980'li yıllara gelince, 24 Ocak kararları doğrultusunda uygulanmakta olan faiz ve döviz kuru politikaları sayesinde bu çarpıklığı giderici ve emek-yoğun teknolojileri teşvik edici gelişmeler beklenebilir.

Nihayet, kullanılabilir emek-yoğun teknolojiler mevcut olsa bile; bunların tercihini zorlaştıran engeller bulunduğu da bilinmektedir. Bun-

²⁵ Zikreden B. ALOBA KÖKSAL, *loc. cit.*

²⁶ Z. TUNCA, *loc. cit.*

²⁷ M. DEMİRCİ ve A.İ. BARAY, "CES Üretim Fonksiyonu ve Türk Özel İmalat Sanayiinde Faktör İkamesi," *Finansal Yönetim ve Yatırım Planlaması*, S. 17, Mart 1983.

lardan ilki, vasıflı işgücü ve yönetici personel kıtlığıdır. Bu büyük noksanımız sermaye-yoğun tekniklerinin kullanılmasını, bir bakıma zorunlu kılmıştır. Çünkü emek-yoğun üretim teknikleri aslında uygun şekilde yetiştirilmiş, disiplinli, bilgili ve becerikli bir işgücüne ihtiyaç gösterir. Türkiye’de bu nitelikte bir insangücünün oluşturulması ihmal edildikçe, makineleri insan yerine ikame etme eğilimi de kuvvetlenmiştir. Oysa sadece makineler, uzun dönemde bile, yalnız istihdamı değil ekonomik gelişmeyi de garanti edemez. Bugün Türkiye’de “yarı-nitelikli işgücünden nitelikli işgücüne doğru uzanan bir işgücü açığı” oluşmuş bulunmaktadır. Bunun sebebi —açık bir anlatımla— Türkiye’de bilime ve bilimsel uygulamaya önem verilmemesi; üstelik bu tutumun —ne yazık ki— gittikçe yaygınlaşma eğilimi göstermesidir. Nitekim eğitim yatırımlarının sabit sermaye yatırımları içindeki payı (sabit fiyatlarla) I. Plan döneminde % 6.5’den 2. ve 3. Plan dönemlerinde sırasıyla % 4.7’ye ve % 3.1’e gerilemiş; bugünkü Türkiye’de (1984-86) % 2.3’e düşmüştür. Ülkemizde öğrenim görmüş insangücünde sayısal artışlar sağlanmıştır ama, genel olarak işgücünün eğitim ve yetişkinlik seviyesi son derecede yetersizdir. 1980 yılı genel nüfus sayımı sonuçlarına göre, işgücümüzün sadece % 15’i ortaokul ve daha üst derecede bir öğrenim kurumunu bitirmiş bulunmaktadır²⁸.

Sonuç olarak diyebiliriz ki kendi insangücümüzün bilgi ve beceri eksikliği, bizi, bu açığı geliştirmiş ülkelerin “vasıflı insanları” ile, daha doğrusu bu bilgi ve beceriyi içeren makinelerle kapatma mecburiyetinde bırakmaktadır. Başka bir deyişle biz sanayiimizde Türk insanı yerine makine ikame etmiyoruz: yetiştiremediğimiz Türk insanı yerine yetişmiş Batı insanını ikame ediyoruz.

B. DOLAYLI İSTİHDAM KATKISI

Sanayiın istihdam etkisine ilişkin yeterli bir değerlendirme, sektörler-arası bağlantılarından kaynaklanan dolaylı istihdam etkisinin de hesaba katılmasını gerektirir. Türkiye’de, özellikle hizmet sektöründe yaratılan istihdamda sanayiın (imalat sanayiinin) bir payı olduğu kesin gibidir. Bu katkının var olduğuna işaret eden başlıca kanıtlar şunlardır:

a) Türkiye’de, tahmin edileceği gibi, hizmet ürünleri talep-gelir esnekliği genellikle 1’den yüksektir. İstatistik çalışmaları; sağlık (1.079-1.292), kişisel bakım (1.771), ulaştırma ve haberleşme (1.286-2.533), kültür ve eğlence (1.839-2.030) gibi hizmet ürünlerinde hayli yüksek harcama esneklikleri tesbit etmiştir. Ara-tüketim açısından demiryolu-dışı ulaştırma

²⁸ DPT, V. Beş Yıllık Plan Destek Çalışmaları I, Ank., 1985, s. 41 ve 356; DPT, Turkey: Main Economic Indicators, April 1987, s. 17.

(1.096), ticaret (1.289), haberleşme (1.033), konut sahipliği ve emlak (1.362) 1'den yüksek tüketim esnekliklerine sahiptir. Ana-sektörler itibarıyla yapılan bir hesaplama da, Türkiye'nin hizmetler talep-gelir esnekliğinin genellikle yüksek olduğunu ortaya koymuştur²⁰.

b) Türkiye'de nihai talep bir ünite arttığı zaman diğer sektörlerde nisbeten daha fazla output ve muhtemelen dolaylı istihdam yaratan sektör, sanayi sektörüdür. Özellikle imalat sanayilerinin bu nisbeten yüksek olan çarpan etkisi, bu sektörün içinde ve çevresinde oluşan ileri ve geri bağlantıların yüksek yoğunluk derecesinden kaynaklanmaktadır.

c) Nihayet, hizmet inputlarına olan sını talepte önemli gelişmeler meydana gelmiştir. Böylece sını büyümeyle bağlı olarak artan input talebi; yalnız ilâve hizmet üretiminin değil, aynı zamanda bu sektördeki ek istihdam imkânlarının da kaynağı olabilmektedir. Toplam sanayi hizmet sektörlerine göre girdi katsayıları ile sanayi girdi talebinin ilgili hizmet sektörü output'una oranını, 1973 ve 1979 yılları itibarıyla sunan TABLO 7'deki veriler bu görüşü destekleyici niteliktedir. Bu tabloya göre toplam sanayi; toptan ve perakende ticaret, diğer kara taşımacılığı, deniz yolu taşımacılığı, kişisel ve meslekî hizmetlerle ilgili girdi katsayılarında belli ölçülerde artışlar kaydedilmiştir. Bu gelişmelerin yanısıra

TABLO 7: TÜRK EKONOMİSİNDE TOPLAM SANAYİN HİZMET SEKTÖRLERİNE GÖRE GİRDİ KATSAYILARI (α_{iz}) İLE SANAYİNİN GİRDİ TALEBİNİN, İLGİLİ HİZMET SEKTÖRÜ OUTPUT'UNA ORANLARI (λ) (1973, 1979)

	1973		1979	
	α_{iz}	λ	α_{iz}	λ
Toptan ve perakende ticaret	0.058	0.257	0.069	0.302
Demiryolu taşıması	0.003	0.317	0.002	0.329
Diğer kara taşıması	0.026	0.161	0.041	0.178
Denizyolu taşıması	0.003	0.168	0.003	0.249
Haberleşme	0.001	0.111	0.001	0.116
Bankacılık, sigortacılık				
Kooperatifçilik	0.023	0.414	0.020	0.467
Kişisel ve meslekî hizmetler	0.008	0.115	0.009	0.155

KAYNAK: DİE, 1973 ve 1979 yılları Endüstriler-arası İşlemler Tablosu'ndan hesaplanmıştır.

²⁰ Bkz.: DİE, Kırsal Kesim Gelir Dağılımı ve Tüketim Harcamaları, 1973-1974, Ankara, 1979, Tablo VIII-5; S. ÖZMUCUR, "Consumer Demand and Savings in Developing Economies: The Turkish Case", Boğaziçi Ün. Dergisi, Vol. II-1984; A. TANSEL, "An Engel Curve Analysis of Household Expenditure in Turkey 1978-79," Metu Studies in Development, 13 (3-4), 1986.

belki bundan daha anlamlı olan husus, sanayiın girdi talebinin ilgili hizmet sektörü output'undaki payı ve bu payda meydana gelen değişmelerdir.

Buna göre 1973 yılında bankacılık-sigortacılık, demiryolu taşıması, toptan ve perakende ticaret üretimlerinin sırasıyla % 41, % 32 ve % 26'sı sanayi sektörü tarafından talep edilmekteydi. Bu rakamlar sanayiın dolaylı istihdam katkısı bakımından son derecede anlamlıdır. Üstelik 1980'li yıllara yaklaşırken, sanayiın girdi talebinin bu üç sektör output'unda tuttuğu pay; sırasıyla % 47'ye, % 33'e ve % 30'a yükselmiştir. Bu gelişme, ilgili hizmet sektörlerinin sanayie gittikçe daha fazla input sattıkları; dolayısıyla, sanayiın hizmet inputu alımlarını gittikçe arttırdığı şeklinde yorumlanabilir. Öte yandan aynı durum belirli ölçülerde diğer sektörler için de söz konusudur: Meselâ sanayie arzedilen input, toplam output'larının; denizyolu taşımasında % 17'sinden % 25'ine, kişisel ve mesleki hizmetlerde % 11'inden % 16'sına yükselmiştir. Buna istinaden de Türkiye'de sanayi geliştikçe; bu sektörün hizmetlere olan ara talebini arttırdığı, dolayısıyla hizmetlerdeki istihdam artışında önemli bir payı bulunduğu ileri sürülebilir. Ancak sanayiın sektörler-arası bağlantılar yoluyla yaratacağı iş alanlarının, bu bağlantıların yoğunluk derecesine bağlı bulunduğunu önemle belirtmeliyiz. Bugünkü Türkiye'de, sanayiın diğer sektörlerle kurmuş olduğu ilişkilerin; uluslararası ölçülere göre yeterli yoğunlukta olduğunu söyleyemeyiz. Bu bağlantılar, gelecekte ne ölçüde sıklaşırsa; sanayileşmenin istihdam sorunumuzu çözümlayici etkileri de o ölçüde kuvvetli olacaktır. Ancak bu potansiyelin hizmet sektöründe —süratle yayılma eğilimi gösteren bilgisayar kullanımında olduğu gibi— aşırı otomasyona gidilmeme şartına bağlı bulunduğunu ilâve etmeliyiz.

Türkiye'de sanayileşmenin istihdam katkısını artırma yönünde, son yıllarda yapılmış olan çalışmalar nasıl değerlendirilebilir? Bu konuda aşağıdaki yorumlar yapılabilir.

Türk Hükümeti ile Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı arasında 18.5.1983'de oluşturulan "İstihdam Yaratma ve İşgücü Piyasası Politikalarını Geliştirme Projesi", istihdam sorununun çözümü bakımından büyük faydalar sağlayabilir. Bu proje çerçevesinde, ekonomik kamu istihdam projelerini uygulama imkânları sürekli olarak araştırılmalıdır. Daha çok emek-yoğun teknolojilerin geçerli olduğu alanlarda, özellikle kırsal alanda teşviki gereken bu tip projeler; kırsal işsizliğin ve kentlere doğru göçün hafifletilmesinde çok etkili olabilir. Burada tarım-sanayi bütünleşmesinin ve bunun somut bir görünümü olan kırsal sanayileşmenin hayati önemi ,apaçık kendini göstermektedir.

Projede yer alan, işgücü piyasası haber alma sisteminin geliştirilmesine çok önem vermelidir. "Bilgi-vukuf-iletışim" ekonomik entegrasyonun

alt-yapısıdır. Tüm alanlarda olduğu gibi, istihdam alanında da gerekli bilgileri "derleme-analiz-araştırma-yayma" zincirine göre üretecek bir bilgi üretim sektörü yaratılmalıdır. Bu sektör, mevcut kuruluşlar arasında iletişim kurularak kolayca geliştirilebilir. Türkiye'de kurumlar, fikirler, tecrübeler, kısacası, insanlar arasında iletişim yoktur. Bu kökeninde eğitim eksikliği yatan temel bir sorunumuzdur.

Nihayet, yine "İstihdam Yaratma ve İşgücü Piyasası Geliştirme Projesi" çerçevesinde, beceri eğitim sistemini geliştirme, yeni çalışma türleri ve düzenlemeleri faaliyetleri hızlandırılmalıdır. Bunlardan ilki, hâlen istihdam edilmekte olanların verimliliğini arttıracak; istihdam edilmeyenlerin de vasıflı işgücü olmalarını sağlayarak, iş bulma şanslarını arttıracaktır. Böylece vasıflı işçi sayısı arttıkça, emek-yoğun teknolojileri kullanma imkânları da genişleyecektir. Yeni çalışma türlerine ve düzenlemelerine ait imkân ve alternatifler ise, bir yandan verimliliği arttırırken; diğer yandan, işsizliği belli ölçüde hafifletici sonuçlar verecektir³⁰.

Yukarda tanıttığımız türden projelerden başka, yatırımları teşvik politikasında; selektif olarak, işgücü kullanımını teşvik edici önlemlere yer verilebilir.

İnsan yerine makine ikamesi, aşırılığa değil; optimum bir dengeye tabi olmalıdır. Bu da ekonomik hesapların, sosyal ve dinamik boyutları olmasını gerektirir. Bugün çok kârlı görünen bir yatırım, doğurduğu sosyal ıstıraplar ölçüye vurulduğu zaman, bu çekiciliğini kaybedebilir. Bütün mesele yaptığımız fayda/maliyet analizlerinde, hangi faktörleri gözönüne alacağımız meselesidir.

1985 nüfus sayımına göre nüfusu % 2.79 gibi dünya ortalamasının üzerinde bir hızla büyüyen bugünkü Türkiye'de, nüfus büyümesi kontrol altına alınmazsa; yalnız istihdam sorunu değil, diğer ekonomik ve sosyal sorunlar da gittikçe ağırlaşabilir. Gelecekte işgücüne her yıl katılan insan sayısı bir önceki yıla oranla gittikçe artarken, yaratılan iş imkânları bir önceki yıla oranla, aşırı-makineleşme nedeniyle gittikçe daralacaktır. 2000 Türkiye'sinde işgücü arzı 1980 yılına oranla en az % 70 artmış olacaktır; bu oran Batı Avrupa'da % 5'dir³¹. Her yıl iş piyasasına girmek isteyen gençlerimizin sayısı bundan 10 yıl önce 200 bin iken, bugün 300 bin olmuştur; 2000 yılında ise 600 bine yükselecektir. B. Tuncer'in bir tahminine göre, yılda ortalama % 3'lük bir nüfus artışının 2000 yılında ya-

³⁰ N. GEREK, "İstihdam Yaratma ve İşgücü Piyasası Politikalarını Geliştirme Projesi Üzerine Düşünceler," Anadolu Üniversitesi İİBF Dergisi, C. III, Kasım 1985.

³¹ S. TEPER and M. BACKETT, "Implications of Demographic Change for the Young Population (0-19 years)," Demographic Trends in the European Region, (ed. by A.D. LOPEZ), WHO, 1984.

ratacağı işgücü arzı; % 2'lik bir nüfus artışının yaratacağı işgücü arzından 14.5 milyon daha fazla olacaktır. Demek ki bugünkü Türkiye nüfus artış hızını, hiç olmazsa dünya ortalaması olan % 2'ye düşürmüş olsaydı, ekonomik gelişmesinin yanısıra istihdam sorununu da muhtemelen daha kolay çözümlerdi. Nüfusta istikrar sağlanması, halkta bir zihniyet değişikliğini ve Devlet'çe geniş bir nüfus planlaması faaliyetinin ısrarla sürdürülmesini gerektirmektedir.

SONUÇ

Sanayileşmenin istihdam etkisi, bugünkü durumuyla, dolaylı bir katkı olarak önem kazanmıştır. Mevcut eğilimler nüfus artışı ile kırsal göçün beslediği işsizliğin, sanayiden çok hizmet sektörü tarafından masedildiğini; dolayısıyla, sanayileşmenin doğrudan istihdam katkısının nisbeten zayıf olduğunu göstermiştir. Türk sanayii, dünyada sanayileşme sırasında görülen istihdam "patern"ini, günümüzde daha da belirginleşen bir sapmayla, ancak uzaktan takip edebilmektedir. Sanayileşmenin doğrudan istihdam katkısının zayıflığı, üretimde yaygın olarak sermaye-yoğun teknolojilerin kullanılmasıyla açıklanabilir. Böyle bir tercihe —aşırı ölçülerde— yönelmiş olmanın başlıca sebebi; Türkiye'de kalkınmanın temel faktörü olan insan unsuruna önem verilmemesi, "vasıflı insan" yetiştirmeye yönelik politikaların uygulanmamış olmasıdır.

Buna karşılık, sanayileşmenin istihdamı asıl dolaylı şekilde arttırdığına, hizmet sektöründe yaratılan istihdamda sanayiın önemli bir katkısı bulunduğuna dair kanıtlar vardır. Gelecekte, sanayiın diğer sektörlerle bağlantıları ne ölçüde yoğunlaşırsa, sanayileşmenin dolaylı istihdam etkisi de o ölçüde kuvvetlenecektir. Bu potansiyelin gerçekleşme derecesi, aynı zamanda, hizmetlerde aşırı otomasyona gidilmemesi şartına bağlı olacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

ALOPA-KÖKSAL, B.

BAER, W. and M.A.R.
da FONSECA, J.J.M.
GUILHOTO

BAYKAY, Ö.

"Teknik Seçiminin ve Teknik Seçimini Yönlendirmenin Gelişmekte Olan Ülkeler ve Türkiye Açısından Önemi," İst. Ün. İktisat Fakültesi Mecmuası, C. 39, S. 1-4, Tem. 1980 - Eylül 1981, ss. 191-216.

"Structural Changes in Brazil's Industrial Economy 1960-1980," *World Development*, Vol. 15, no. 2, 1987, pp. 275-286.

"Planlı Kalkınma Döneminde Türkiye Ekonomisinde Teknolojik Gelişme: İmalât Sanayii Örneği," *Finansal Yönetim ve Yatırım Planlaması*, Yıl 1, S. 4, Aralık 1979, ss. 379-394.

- DEMİRCİ, M. ve
A.İ. BARAN "CES Üretim Fonksiyonu ve Türk Özel İmalât Sanayiinde Faktör İkamesi," *Finansal Yönetim ve Yatırım Planlaması*, Yıl 5, S. 17, Mart 1983, ss. 1-18.
- DEMİRDÖĞEN, S. "A Summary of the Current State of Thought about the Role of Agriculture in Economic Development: A Preliminary Analysis," *Bursa Ün. İİBF Dergisi*, C. II, S. 2, Aralık 19981, ss. 1-14.
- DEVLET İSTATİSTİK
ENSTİTÜSÜ *Türkiye Milli Geliri, Toplam Harcamalar ve Yatırımlar 1938, 1948-1970*, DİE, Ank., 1972.
- ID. 1973 ve 1979 Yılları Endüstrilerarası İşlemler Tablosu.
- ID. Kırsal Kesim Gelir Dağılımı ve Tüketim Harcamaları 1973-1974, DİE, Ankara, 1979.
- ID. *Türkiye İstatistik Yıllığı*, çeşitli sayılar.
- DEVLET PLANLAMA
TEŞKİLATI *Kalkınma Planı Birinci Beş Yıl 1963-1967*, Ankara, 1963.
- ID. *Yeni Strateji ve Kalkınma Planı Üçüncü Beş Yıl 1973-1977*, Ankara, 1972.
- ID. *V. Beş Yıllık Plan Destek Çalışmaları I*, Ankara, 1985. *Turkey: Main Economic Indicators*, Various issues.
- GEMMELL, N. "Economic Development and Structural Change: The Role of the Service Sector," *The Journal of Development Studies*, V. Nineteen, no. 1, Oct. 1982. pp. 37-66.
- ID. "The Growth of Employment in Services: Egypt 1960-75," *Developing Economies*, XXIII-I, March 1985, pp. 53-68.
- GEREK, N. "İstihdam Yaratma ve İşgücü Piyasası Politikalarını Geliştirme Projesi Üzerine Düşünceler," *Anadolu Ün. İİBF Dergisi*, C. III, S. 2, Kasım 1985, ss. 319-328.
- HAMURDAN, Y.Ö. *Türkiye'de İstihdamın Yapısı ve Yönlendirilmesi*, DPT, Ankara, 1976, XI-256 s.
- HARRIS, G.T. and Z.
bin ABDUL RASHID "The Employment Performance of Developing Countries during the 1970 s." *The Developing Economies*, XXIV-3, Sept. 1986.
- MELLER, P. and
M. MARFAN "Small and Large Industry: Employment Generation, Linkages and Key Sectors," *Economic Development and Cultural Change*, Vol. 29. no. 2, Jan. 1981, pp. 263-274.
- ÖZMUCUR, S. "Consumer Demand and Savings in Developing Economies: The Turkish Case," *Boğaziçi Ün. Dergisi*, Vol. 11, 1984, pp. 53-79.
- TANSEL, A. "An Engel Curve Analysis of Household Expenditure in Turkey 1978-1979," *Metu Studies in Development*, 13 (3-4), 1986, pp. 239-257.
- TEPER, S. and
M. BACKETT "Implications of Demographic Change for the Young Population (0-19 Years)," in *Demographic Trends in the European Region*, ed. by. A.D. LOPEZ, WHO, 1984.

TUNCA, Z.

"Türk Sanayiinde İthal İkamesi ve Yapısal İlişkiler,"
2. Türkiye İktisat Kongresi VI Sanayi Komisyonu Tebliğleri, DPT, Ankara, 1981, ss. 41-61.

UNITED NATIONS

Handbook of International Trade and Development Statistics, 1984, suppl.

UNIDO

"Industrialization and Employment Generation in the Service Sector of Developing Countries: An Appraisal," **Industry and Development**, no. 15, pp. 55-108